

УДК 343.6(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.24>

О. М. Гумін
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
orcid.org/0000-0002-8016-945X

ГНІВ, НЕНАВИСТЬ, ПРЕЗИРСТВО ЯК ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСОБИ: КРИМІНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

В статті акцентується увага на ролі і місці негативних емоцій в поведінці особи. Серед яких важливу роль відіграють гнів, ненависть, презирство та їх кримінальні, морально-психологічні наслідки. Ця проблема привертала увагу мислителів починаючи з античності.

Їх філософсько-правові, етичні та психологічні концепції сприяли подальшому поглибленому аналізу ролі і місця емоційного стану індивіда та його поведінки.

У статті вказується, що негативні емоції в поведінці людини залежать від багатьох як об'єктивних так і суб'єктивних чинників і детермінант.

В статті з'ясовано, що гнів, ненависть, презирство можуть реалізовуватись у формі фізичного або психічного насильства над особою, що призводить до її моральних і психічних страждань та серйозних психічних та неврологічних травм.

В статті встановлено, що об'єктивні і суб'єктивні чинники і детермінанти суттєво впливають на поведінку людини та її емоційно-вольовий стан. Їх філософське осмислення базується на діалектиці взаємозв'язку системи та її складових, де в ролі системи виступає суспільство, держава, в якій важливими складовими елементами є: право, закон та правоохоронні органи, що знаходяться в діалектичній єдності та взаємовпливі.

В статті з'ясовано, що гнів, ненависть, презирство та їх прояви в поведінці індивіда залежать від його психічного здоров'я, характеру, волі, темпераменту, інтелектуально-світоглядного потенціалу, морально-етичних цінностей та християнських чеснот.

В статті зазначається, що під час сильного емоційного збудження, в стані гніву і ненависті, особа не в стані загальмувати їх вплив. Вона повністю втрачає контроль над своїми діями і поведінкою, що може підштовхнути її до вчинення кримінального правопорушення.

В статті з'ясовано, що особа над якою відкрито знущаються, обмежуючи її права і свободи, принижуючи її честь і гідність, в її психіці накопичується гнів і ненависть до свого кривдника, і в стані сильного душевного хвилювання, захищаючи своє життя, здоров'я, безпеку рідних, честь та гідність, вона здатна до помсти своєму кривднику, що може призвести не тільки до тілесних ушкоджень, але й навіть до його смерті.

В статті підкреслюється, що з метою досягнення своїх протиправних, матеріальних і егоїстичних цілей та інтересів правопорушник може проти потерпілої особи розповсюджувати неправдиву, негативну, а іноді й відкрито брехливу інформацію не тільки в мережі Інтернет та ЗМІ, але й серед її колег по роботі та знайомих, що призводить до травмування її психіки та може призвести навіть до суїциду.

В статті вказується, що кримінально-правова політика України яка ґрунтується на Конституції України, а також міжнародно-правових актах провідних європейських країн, спрямована в першу чергу на захист громадян, їх конституційних прав і свобод від будь-яких форм і методів як фізичного так і психічного насильства.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, особа, насильство, гідність, негативні емоції, психічний стан, моральні страждання.

Humin O. M. ANGER, HATE, CONTEMPT AS AN EMOTIONAL STATE OF A PERSON: A CRIMINAL-PSYCHOLOGICAL ASPECT

The article focuses on the role and place of negative emotions in a person's behavior. Among them, anger, hatred, contempt and their criminal and moral-psychological consequences play an important role. This problem has attracted the attention of thinkers since antiquity.

Their philosophical-legal, ethical and psychological concepts contributed to further in-depth analysis of the role and place of the individual's emotional state and his behavior.

The article indicates that negative emotions in human behavior depend on many objective and subjective factors and determinants.

The article found out that anger, hatred, contempt can be realized in the form of physical or mental violence against a person, which leads to his moral and mental suffering and serious mental and neurological injuries.

The article establishes that objective and subjective factors and determinants significantly influence human behavior and emotional and volitional state. Their philosophical understanding is based on the dialectic of the relationship between the system and its components, where the role of the system is society, the state, in which important constituent elements are: law, law and law enforcement agencies, which are in a dialectical unity and mutual influence.

The article found that anger, hatred, contempt and their manifestations in an individual's behavior depend on his mental health, character, will, temperament, intellectual and worldview potential, moral and ethical values and Christian virtues.

The article states that during strong emotional excitement, in a state of anger and hatred, a person is unable to inhibit their influence. She completely loses control over her actions and behavior, which can push her to commit a criminal offense.

The article found that a person who is openly abused, limiting his rights and freedoms, humiliating his honor and dignity, accumulates anger and hatred towards his abuser in his psyche and is in a state of strong mental excitement, protecting his life, health, safety of relatives, honor and dignity, she is capable of taking revenge on her offender, which can lead not only to bodily harm, but also to his death.

The article emphasizes that in order to achieve his illegal, material and selfish goals and interests, the offender can spread false, negative, and sometimes openly lying information against the victim not only on the Internet and mass media, but also among her work colleagues and acquaintances, which leads to traumatization of her psyche and may even lead to suicide.

The article indicates that the criminal law policy of Ukraine, which is based on the Constitution of Ukraine, as well as the international legal acts of leading European countries, is primarily aimed at protecting citizens, their constitutional rights and freedoms from any forms and methods, both physical and mental violence.

Key words: criminal offense, person, violence, dignity, negative emotions, mental state, moral suffering.

Постановка проблеми. Проблема негативних емоцій в поведінці людини хвилювала мислителів античності, серед яких: Геракліт, Демокріт, Епікур, Сократ, Платон, Арістотель та ін. Вони поділяли емоції на позитивні та негативні. Якщо негативні емоції керують поведінкою людини, вважають давньогрецькі філософи, то вона порушує норми права і мораль суспільства. Їх Сократ називав «хворобою душі», яка протистоїть розуму» [1, с. 159].

«Гнів, ненависть і презирство – це ті вади, які притаманні особі, говорив Солон яка є невихованою і невгамовною» [2, с. 114].

Платон і Арістотель заявляли, що індивід, спираючись на свій розум, здатний приборкувати негативні емоції і керувати своїми діями.

В епоху Новітнього Часу цю проблему не оминули Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк, Р. Декарт та інші мислителі. Вони значно поглибили і розширили філософсько-етичні та психологічні ідеї ролі емоцій в поведінці людини.

Видатні представники німецької класичної філософії (І. Кант, Г. Гегель, І. Фіхте) проблему емоцій розглядали в тісному взаємозв'язку з правом та мораллю.

Найбільш глибокі теоретичні ідеї мислителів Західної Європи були творчо використані філософією, науками кримінального циклу, психологією, юридично, психологією та іншими науками в XIX–XX ст.

Сучасний стан кримінальних правопорушень переконливо засвідчує, що гнів, ненависть, презирство як негативні емоції в діяльності людини можуть серйозно дезорганізувати її психіку та спрямувати на порушення як норм права, так і суспільної моралі, що в результаті призводить до порушення прав і свобод людини та обмеження її честі і гідності, а в результаті до моральних страждань потерпілої особи від насильства.

Отже, теоретичний аналіз гніву, ненависті, презирства як емоційного стану особи сприятиме виробленню науково-теоретичних рекомендацій, що значно розширює можливості правоохоронних органів вести рішучу боротьбу з кримінальними правопорушеннями в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній юридичній літературі деякі аспекти пов'язані з психічним емоційним станом особи, що негативно впливає на її поведінку, а також стан сильного душевного хвилювання, що міг підштовхнути особу до Кримінального правопорушення аналізували вітчизняні вчені: О. Авраменко, Д. Балабанова, В. Бардін, В. Бережнюк, А. Байлов, Р. Вереща, В. Навроцький, В. Ортинський, В. Підгородянський, О. Ус, Л. Шеховцова, В. Шуляр, М. Хавронюк та ін.

Психічним особливостям поведінки особи присвятили свої наукові дослідження: В. Бедь, Ю. Баулін, Р. Вереща, Л. Казіміренко, М. Костенко, М. Костицький, В. Кошинець, В. Марчак, В. Москаленко, А. Пасніченко та ін.

Відаючи належне їх розвідкам, слід вказати на те, що проблема негативних емоцій: гніву, ненависті, презирства та інших кримінально-правовій літературі ще недостатньо досліджена. На думку автора статті вона є актуальною і вимагає комплексного аналізу.

Метою статті є вплив гніву, ненависті і презирства на поведінку особи та її кримінально-психічний стан.

Виклад основного матеріалу. В поведінці діяльності людини суттєву роль відіграють емоції та її морально-вольовий та психологічний стан. Ці дії знаходяться під впливом як об'єктивних так і суб'єктивних чинників і детермінант. Слід підкреслити, що об'єктивними чинниками в поведінці діяльності особи виступає суспільство як система, в якій взаємодіють різні його частини, що складається з елементів, частина з яких знаходиться в гармонії, а інші в дисгармонії. Їх розвиток і функціонування залежатиме не скільки від існуючих суперечностей між елементами, стільки від їх узгодженості, гармонійного зв'язку і взаємовідносин. Ця діалектика об'єктивно позначається і на діяльності кожного індивіда, соціальної групи, колективу як елементів складної соціальної системи. Негативні емоції – гнів, ненависть, презирство об'єктивно існують і проявляються в поведінці особи разом з позитивними емоціями – це яскраве свідчення

дії об'єктивних законів діалектики та їх філософських категорій.

Суттєве місце в поведінці особи посідає гнів. В стані гніву, вона слабо контролює свої дії, він глухий до аргументів розуму, його ірраціональне мислення, його думки спрямовані тільки навколо помсти, він нічого не чує, не бачить, окрім єдиного бажання – помсти.

Гнів, як правило, виникає тоді, коли перед індивідом виникають фізичні або морально-психологічні перепони і він намагається здійснити свої плани, програми, ідеї, суб'єктивні бажання та інтереси, але не в стані їх реалізувати.

Якщо ці перепони не є значними і не викликають сильного емоційного збудження, індивід може й не реагувати на них. Він спокійно вирішує свої проблеми. Причиною гніву може бути особиста образа, обман, наклеп, брехня. У професійній діяльності причиною гніву, скажімо керівника може виступати недобросовісне виконання своїх обов'язків з боку підлеглого, його аморальні вчинки і поведінка.

Якщо гнів підлеглого спрямований проти керівника який порушує його права і свободи честь і гідність, підлеглий відчуває прилив сили, він психологічно відкидає страх і вважає себе сміливим і відважним.

В стані гніву індивід повністю забуває про можливі наслідки. Аналізуючи причини гніву, ненависті та роль інших негативних емоцій, мислитель античності тісно пов'язували їх з такими категоріями як добродетельність (з грецьк. *arete*, лат. *virtus*), благочестива і нечестива поведінка особи.

У своїх «Законах» Платон вважає, що в хорошій державі повинен існувати закон щодо призначення покарання за нечестиву поведінку. «Якщо ж хто скаже або зробить будь-що нечестиве, – вказував філософ, – то свідок цього повинен відразу притягнути його до суду» [3, с. 37].

Так само, закликав Платон: «не можна громадянам, віддаючись гнівному почуттю, допускати ані стосовно себе, аніж щодо інших лихослів'я та лайки» [3, с. 400–401].

Гнів рано чи пізно виникає тоді, коли перед особою з'являються такі перепони, що викликають сильне емоційне збудження і підштовхують його до дій.

Причиною гніву Ф. Бекон, вважав нанесення людині різного роду образ, серед яких найбільше відчутним є презирство. Він називає презирство тим фактором, «котрий розпалює гнів в тій мірі і, навіть сильніше ніж сама образа» [4, с. 476].

Філософ пропонує не допускати на адресу будь-якої особи «отруйних слів» які можуть ображати її і тим самим викликати в її свідомості гнів. Мислитель рекомендує перш за все добре «подумати і поміркувати про наслідки гніву, про те як він негативно впливає на її життя» [4, с. 477].

Що відчуває розгнівана людина? По-перше, особисту образу, приниження її честі і гідності. Найбільшим чинником, що може викликати гнів є фізичне насильство. Серед яких «умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України), а також статті (122, 123, 125 КК України). Серед найбільш жорстоких і принизливих форм насильства над особою, що може викликати у неї гнів і презирство до кривдників є «побої і мордування» (ст. 126 КК України, а також ст. 128 129, 130 132, 133, 135 та інші КК України).

Окрім форм і методів фізичного насильства існує психічне насильство, що може спровокувати спалах негативних емоцій.

Найбільш розповсюдженими формами і методами, що можуть викликати справедливий гнів та інші емоції дії є наклепницька, образлива інформація яка спрямована в першу чергу на приниження честі, гідності і доброго імені особи, а також підриває авторитет до її близьких, родичів друзів. Такі дії можуть бути спрямовані не тільки щодо пересічних громадян, але і проти працівників правоохоронних органів (ст. 343 КК України) з метою перешкодити виконання ними службових обов'язків.

Образи можуть бути спрямовані щодо журналістів, пов'язаних із збиранням, поширенням, зберіганням або іншим використанням інформації з метою її поширення (ст. ст. 171, 347-1, 348-1 КК України).

Як відомо, будь-яка дія антиправового характеру, спрямована проти іншої особи є вчинком. Вчинком виступає гнів, презирство, ненависть та інші емоційні складові психіки людини. Дії особи яка скажімо наносить образу іншій, а остання реагує на її наслідки є суперечливими.

На наш погляд, все залежить від багатьох обставин та чинників, а також від емоційно-вольового стану особи проти якої спрямована образа.

Як правило, дії правопорушника ґрунтуються на усвідомленні здійснити, реалізувати свої бажання й інтерес.

Вчинок, як правило характеризується також суперечністю раціонального та емоційного. Він може бути емоційно-імпульсивний. Так, під час образи та інших негативних чинників спрямованих проти особи, вона в стані сильного душевного хвилювання (ст. 110 КК України) гніву, ненависті, презирства щодо свого кривдника може вчинити навіть умисне вбивство (ст. 115 КК України).

Особливу небезпеку представляють негативні емоції в поведінці осіб, які володіють державною владою. Так, історики античності повідомляють, що Калігула, якому були притаманні як фізичні так і морально-психічні вади, отримував велику насолоду від того, що постійно когось ображав, пригноблював, знущався.

Калігула часто ображав трибуна преторіанських військ Кассія Хереї, який терпеливо зносив образи диктатора. В душі Хереї накопичувався гнів і ненависть за образу його честі і гідності. Він перший серед змовників «ударом меча перерубав імператорові шию» [5, с. 22].

Потім уже звідусіль посипались удари мечів – усяк мстив за особисті і загальні образи тирану. Це яскраве свідчення накопичення негативних емоцій до особи, яка своїми діями наносила образу іншим.

Більшість філософів Нового часу, дотримувались думки, що бурхливий стан емоцій в поведінці людини, її пристрасті є ірраціональними, вони не сумісні з розумом, а негативні – виступають як ворожа йому сила.

«Людина, – зауважував і. Кант, – повинна володіти собою «справлятися з самим собою (animus sui compos) і володіти собою (imperium in semetipsum), тобто приборкувати свої ефекти і свої пристрасті» [6, с. 343].

Серед найбільш емоційних пристрастей в поведінці особи суттєве місце належить ненависті. «Нема сумніву в тому, – говорив Р. Декарт, – що ненависть живить злобу і отруєє навіть найдобродушніші натури, що вона є болісним і сумним у відчутті, яке позбавлена всякої істинної втіхи, задоволення, яке доставляє ненависть, демонічне і притаманне адським духам» [7, с. 278].

Любов і ненависть – це дві протилежності. Якщо любов, – зазначає Декарт, – об'єднує, то ненависть роз'єднує» [7, с. 278].

Ненависть, – говорив Б. Спіноза, – є подразненням душі проти того, хто заподіяв нам зло» [8, с. 50].

Голландський філософ Б. Спіноза характеризував ненависть як емоційний стан людини, що спрямований на «руйнування, ослаблення знищення» [8, с. 51].

Причиною ненависті може виступати систематичне знуцання над особою яке супроводжується, як вказує В. Оргинський: «умисним спричиненням потерпілому психічних та моральних страждань, поєднаних із приниження людської гідності» [9, с. 23].

Слід вказати на те, що в реальному житті, де існує безліч як об'єктивних так і суб'єктивних чинників і детермінант уникнути відчуття ненависті практично неможливо.

«Ненависть, – заявляють М. Лівін і І. Полудьонний, – призводить до дискомфорту і страждань» [10, с. 130].

У цьому аспекті виникає питання, чи можуть гнів, ненависть, презирство, як негативні емоції, з точки зору діалектики виступати як протилежні і позитивні в поведінці людини?

Безумовно, що гнів і ненависть українського народу проти своїх гнобителів, призвела до

Визвольної боротьби під проводом славного Гетьмана Б. Хмельницького, та відіграла позитивну роль, оскільки мобілізувала і зміцнювала єдність українського народу у боротьбі за свою свободу, соціальне і національне визволення.

Слід з'ясувати, що гнів, ненависть і презирство в своїй основі є негативними емоціями, що призводять до травматичних розладів. «Травматичні події спричиняють у людей крайні вияви безпорадності та жаху і викликають відчуття страху, відчаю, втрати контролю та загрози знищення» [11, с. 63].

Травматичні події, пише Д. Герман, – викликають у людини «глибокі та тривалі зміни у фізіологічному тонусі, емоціях, сприйнятті, та пам'яті» [11, с. 64].

У такому стані у індивіда виникає не тільки стан безпорадності, але й гніву і ненависті щодо своїх кривдників.

«Жах, лють, ненависть травматичного моменту надалі живуть у діалектиці травми», – зазначає Д. Герман [11, с. 92].

Будь-які насильницькі дії над особою викликають у неї складну реакцію психологічно-нервового стану. На початку загроза збуджує нервову систему, вона викликає сильні відчуття як страху так і гніву. В такому стані у індивіда виникає бажання помсти своєму кривднику. Гнів, презирство і ненависть надзвичайно слабо піддаються контролю. Тільки той індивід, який володіє сильною волею, високим інтелектом і культурою, морально-етичними почуттями і відповідальністю здатен приборкати вплив негативних емоцій.

Серед негативних емоцій психологічних чинників особливу роль відіграє ненависть. Вона виступає як негативне почуття індивіда, спрямоване на окремих індивідів, події і явища, котрі перешкоджають задоволенню його суб'єктивних потреб і суперечить його переконанням, бажанням та інтересам.

«Ненависть, є одним із проявів агресивних потягів, які відповідно до психоаналітичних представлень, так само природні для людини, як і прояви лібідо-сексуального потягу» [12, с. 115].

Часто ненависть емоційно проявляється у формі помсти. Бажання помститися виникає у тих осіб у яких права і свободи, честь і гідність з боку держави, колективу і окремих осіб, відкрито ігнорувались і обмежувались.

Серед негативних чинників в якому проявляється сильне незадоволення людини щодо подій та вчинків інших людей виступає презирство.

Презирство – це психологічна реакція щодо особи, дії та поведінка якої негативно сприймаються й оцінюються як безглузді, антиморальні, антиестетичні, протиправні, що викликають стан обурення, огиди, а іноді й гніву.

Фізичне і психічне насильство над особою, може виражатись в гніві і бажанні помститися своєму кривднику. Особа над якою відкрито знущаються, в стані сильного душевного хвилювання може вчинити вбивство свого кривдника.

Так, «засуджена Р. була визнана винною за умисне вбивство Н., вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Коли Р. прийшла до квартири Н. та принесла їй їжу, оскільки доглядала за останньою як одинокою, престарілою особою, Н. почала ображати Р., знаючи, що остання вагітна і мала днями народжувати дитину. Н. висловлювалась нецензурною лайкою щодо Р. та її ще ненародженої дитини, бажала їм смерті. Такі висловлювання Н. викликали у Р. стан сильного душевного хвилювання і остання, взявши в квартирі ніж, нанесла удар у ділянку шиї, в результаті чого наступила смерть Н. Згідно з висновком психолога психіатричної експертизи Р. є осудною, проте неправомірна поведінка потерпілої вплинула на емоційне напруження Р. У зв'язку з непристойними висловлюваннями в її адресу та майбутньої дитини, що викликало високе афективне напруження внаслідок загальної емоційної нестійкості і фізичного ослаблення, зумовлених вагітністю, що сприяло дезорганізації поведінки Р.» [13, с. 147–148].

Слід мати на увазі, що у даній ситуації кримінальне правопорушення відноситься до стану необмеженої осудності, оскільки особа не усвідомлювала свої дії. «Ці протиправні акти належать до маловідомих реакцій психіки людини» [14, с. 71].

Слід вказати її на те, що рівень усвідомлення ситуації та мотиву після вчинення правопорушення може бути не однаковим у різних осіб. Хтось із них може глибоко внутрішнє переживати, а дехто залишається байдужим.

Таким чином, у стані гніву, ненависті, презирства й інших негативних емоцій індивід втрачає контроль над своєю поведінкою, що може призвести до серйозних правопорушень з його боку і навіть до насильства.

Емоційний стан особи включає в себе не тільки в суто емоційні чинники, але й світогляд, волю, характер, спрямованість та інші моральні та інтелектуальні чинники які в комплексі впливають на поведінку особи. Як зауважує Р. Вереша, вони нажалі «у теорії кримінального права не дістали належного відображення» [15, с. 598].

У сучасних нормативно-правових і законодавчих актах багатьох західноєвропейських країн важлива увага зосереджена охороні прав і свобод, життя, недоторканості, честі і гідності людини від будь-яких форм насильства які ґрунтуються на ненависті, гніві, презирстві до особи.

В цьому аспекті вкажемо на те, що Конституція України, вітчизняне законодавство безпосередньо охороняє права, свободи, здоров'я, честь і гідність

особи і громадянина від всіх форм фізичного і психічного насильства.

Висновок. В структурі суспільно-правових відносин важливу роль відіграють кримінально-правові правопорушення, основою яких є фізичне і психічне насильство проти особи, яке призводить не тільки до обмеження її прав і свобод, але й приниження її честі і гідності.

Серед негативних чинників і детермінант психічного насильства над особою суттєве місце займає гнів, ненависть і презирство як соціально-психологічні чинники, що спрямовані викликати у особи стрес, соціальну напругу, відчай, страх, жах, а в кінцевому результаті афективний стан. Гнів, ненависть і презирство виступають як емоційний стан особи, причиною якого може бути як помста, бажання принизити особу, викликати у неї шок, відчай, сором та інший емоційно-психологічний стан і навіть суїцид.

В стані душевного хвилювання особа проти якої спрямоване фізичне та психологічне насильство, може в стані сильного душевного хвилювання вчинити вбивство чи нанести тяжкі тілесні ушкодження своєму кривднику.

Гнів, ненависть і презирство за своєю сутністю є негативними емоціями які притаманні будь-якій особі, але за своїм змістом і метою вони є антиправовими, антисоціальними, антиморальними діями. Антиподом гніву, ненависті, презирства – виступає доброзичливість, тактовність, делікатність, ввічливість, повага до почуттів та думки іншої людини.

Таким чином, з метою захисту прав і свобод, здоров'я, недоторканості особи Конституція України, нормативно-правові акти, беруть під захист особу від будь-яких форм і методів фізичного чи психічного насильства, що є яскравим свідченням гуманізації кримінально-правової політики України.

Література

1. Кессиди Ф. Х. Сократ. Москва: Мысль, 1988. 320 с.
2. Плутарх. Солон. Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Античный мир и Восточные цивилизации. Москва: Мысль, Т. 1. С. 111–117.
3. Платон. Законы/Платон. Собрание соч.: в 4 т./ пер. с древногреч.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. Т.4. С. 71 – 437.
4. Бекон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические. Сочинения в двух томах. 2-е изд. и доп. изд. Сост., общ. ред. и вступит. статья А. Л. Субботина. Москва: Мысль, 1972. Т. 2. С. 351–482.
5. Сенека. Моральні листи до Луцілія / пер. Андрій Содомора. Львів: Априорі, 2020. 552 с.
6. Кант И. Об обязанностях по отношению к самому себе и вообще. Сочинения в шести томах. Москва: Мысль, 1965. Т. 4. Часть 2. С. 343–345.
7. Фишер Куно. История Новой философии. Декарт: Его жизнь, сочинения и учение. СПб.: Мифрил, 1994. 560 с.

8. Спиноза Б. Сочинения: в 2 т. 2-е изд., стер. СПб.: Наука, 2006. Т. 1. 489 с.
9. Ортинський В. Л. Кримінальне право України. Особлива частина. Навчальний посібник / В. Л. Ортинський, К. Б. Марисюк, Я. В. Ступник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 424 с.
10. Лівін Марк, Полудьонний Ілля. Простими словами. Як розібратися у своїх емоціях. Київ: Наш формат, 2021. 264 с.
11. Джудіт Герман. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства від знуцань у сім'ї до політичного терору. [Текст]: Д-р Джудіт Герман; переклад з англ. Оксана Лизак, Оксана Наконечна, Олександр Шлапак. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 424 с.
12. Юридична психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Є. Самойлов, М. С. Киричук, В. М. Корольчук, та ін. Київ: Алерта, 2015. 431 с.
13. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2009. 244 с.
14. Марчак В. Я. Обмежена осудність. Метод. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2013. 460 с.
15. Вареша Р. В. Вчення про суб'єктивну сторону злочину: монографія. Київ: Алерта, 2018. 1106 с.